

A latin nyelv fejlődése a római Birodalom provinciáiban: problémák és távlatok*

0. Néhány írásomban megkíséreltem vizsgálat alá vetni a Birodalom különböző provinciáinak epigráfikus latinságával kapcsolatban felmerülő bizonyos részletkérdéseket;¹ olyan nyelvi sajátosságok után is kutattam, amelyek valamennyi romanizált provinciára egyaránt jellemzőek.² Mindennek ellenére korai lenne, ha e vizsgálódások mérlegét most kívánnám megvonni, s ezen írás keretei mindenképpen túlságosan szűkre szabottak ehhez. Mégsem tűnik azonban haszontalannak felhívni itt a figyelmet néhány általános természetű problémára — már csak azért is, hogy nyilvános és közös megtárgyalásra bocsássuk őket —, melyekre mindenképpen megoldást kell találnunk, mielőtt kialakíthatnánk a latin nyelvnek az első évezred során végbement területi differenciálódásáról valamiféle megbízható összképet. Megfontolásainkhoz néhány részjellegű konkrét megfigyelés szolgál ürügyül.

Úgy látszik, majdhogynem általánosan elfogadott az az állítás, mely szerint egy adott provincia vonatkozásában az ott beszélt latin nyelv szolgált — a maga sajátosságaival együtt — a kérdéses terület kialakuló újlatin nyelvének vagy dialektusának alapjául (e sajátosságokat a különböző provinciákban eltérő mértékben lehet felmérni); hogy ez az a latin, amely — az időpont meghatározása változhat az egyes kutatók meggyőződése vagy akár ízlése szerint — új nyelvvé „vált”, franciává, olaszvá, románná stb., s hogy ennek következtében a latinnak egy adott provinciális variánsában megtalálható esetleges változatok szükségszerűen előlegezik annak az új nyelvnek a sajátosságait, amelyet egykor majd az ún. „Romania” ugyanazon területén beszélni fognak. Ezt az álláspontot — többé vagy kevésbé implicit módon megfogalmazva — mindig is megtalálhattuk az újlatin nyelvészetben.³ Ugyanakkor azonban, ha bizonyos tényeket kissé

* A francia eredeti nyelvű írás magyar változatának elkészítését Benkő Baláznak köszönöm. — H. J.

¹ Vö. Herman 1961, 1965 és 1971.

² Vö. Herman 1978.

³ Szinte szükségtelen példákra hivatkozni; utaljunk mégis Gröber (1884 és 1892) immár klasszikus tanulmányának oly jellemző megközelítésére, ahol a szerző a hódítás korszakát tekintő meghatározó pontnak az adott provinciák jövődő újlatin idiómáira jellemző sajátosságok szempontjából. Ismeretes, hogy olyan kiváló romanisták, mint E. Richter és G. Straka — hogy csak véletlenszerűen ragadjunk ki néhányat a legillusztrisabbak közül — egészen időszámításunk első századaig visszavezetik a sajátosan franciára jellemző vonásokat.

közelebbről megvizsgálunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a fejlődés nem mehetett végbe ilyen egyszerűen és egyenes vonalúan: nemegyszer olyan fonetikai vagy egyéb sajátosságokba ütközünk, amelyeknél a földrajzi disztribúció egyáltalán nem előlegezi az újlatin nyelvekben megmutatkozó megoszlást. Más alkalommal már érintettünk ilyen tényeket;⁴ ezúttal meg kívántunk vizsgálni néhányat ezek közül, hogy így jobban felismerhetővé váljanak az általuk felvetett problémák.

1. A latin proparoxitonok utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzójának szinkopálódása olyan tény, mely nemcsak gyakran fordul elő, hanem egyszerűen általánosan ismert s kimerítően le is van írva; nem beszélve az írásbeliség előtti korszakban megjelent s a latinban már ki nem mutatható szinkopált formákról (*pono* < *posino), ismerünk olyan párokat is — mint a *calidus* > *caldus*, a *domina* > *domna* és mások — melyek igen hosszú időre nyúlnak vissza az irodalmi hagyományban; minthogy számos „mássalhangzó + *ulo/ula*”-ra végződő szóban a hangsúlytalan utolsó előtti szótag magánhangzója epentetikus is lehet (-*tlo és -*dhlo végű szótövek), az olyan pároknak a rövidebbik alakja, mint pl. a *saeculum* > *saeclum* és a *stabulum* > *stablum*, éppúgy lehet egy archaizmus továbbélése, mint a szinkópa másodlagos eredménye, s ez az alakváltozat aztán minden bizonnyal hozzájárulhatott a más eredetű proparoxitonokban a „valóságos” szinkópák — mint pl. *masculus* > *masclus* — kialakulásához. A familiáris beszédmód, úgy látszik, előnyben részesítette ezt a szinkópa-típust, mely egyre növekvő számban jelenik meg az írott szövegekben: Pompeji „graffiti”-jai nagyszámú ilyen típusú formát tartalmaznak,⁵ s számos adat található ezekre a feliratokban már egészen az első századoktól kezdve. Ugyanúgy egyre inkább terjed egy másik szinkópa-típus is, mely mindazonáltal ritkább: a nem szókezdő hangsúly előtti magánhangzóé; példa rá a *vetranus* típusú számos forma. Olykor — mint pl. a *Masclinus* típusú nevek esetében — kétséges, hogy vajon a hangsúly előtti magánhangzó szinkópájáról van-e szó, vagy inkább a már szinkopált *masclus* származékáról. A következőkben figyelmünket a hangsúlytalan utolsó előtti szótag szinkopálódására fogjuk összpontosítani. E. Cross már meglehetősen régi munkájára támaszkodva általában azt szokták megállapítani az epigráfikus latinnal foglalkozó munkák írói, hogy a szinkópa „mindenütt” gyakori jelenség.⁶ Mármost, ha igaz is az, hogy minden provinciában található adatokat a szinkopálódásra, semmiképpen sem az a benyomásunk, hogy a Birodalom területe — eltekintve itt természetesen azoktól a provinciáktól, amelyekben a görög volt a közvetítő nyelv — teljesen homogén lenne; s ez a kérdés megérdemelné, hogy részletesen újra megvizsgáljuk. Ehelyt nem tehetünk mást, mint hogy bizonyos utalásokkal járuljunk hozzá a majdan kialakuló összképhez.

Megfigyelhető, egyebek között, hogy az adatok megoszlása jelentős különbségeket mutat Itália, illetve a szomszédos provinciák vonatkozásában. Pompeji feliratai, mint láttuk, már az első századtól kezdve jelentős mennyiségű ilyen adatot tartalmaznak; s a római, kereszténység előtti

⁴ Vö. különösen Herman 1971.

⁵ Lásd Väänänen 1966, 43 skk.

⁶ Cross 1930, I. f6leg 100.

sírfeliratok is a szinkópált formák kiterjedt használatának bizonyítékait szolgáltatják a számunkra. A szinkópálódás északkeleten általánosan elterjedt: Venetiában, Istriában, Aquileiában és környékén.⁷ Minden biznnyal innen magyarázható a Dalmáciában⁸ és Pannóniában megfigyelhető gyakorisága; ez utóbbi provinciával kapcsolatban egyébként megjegyzendő, hogy itt, ahol a feliratok csak körülbelül három századnyi időszakot ölelnek fel, az adatok viszonylag számosak és változatosak, ami ennek az Itáliából származó jelenségnek a mély meggyökereződését mutatja.⁹ A Pó völgyének egyéb területein, különösen pedig Milánó provinciában ezzel ellentétben az adatok sokkal ritkábbak: időszámításunk első három századából a *CIL* 5. köteté csak három vagy négy biztos példát sorol fel, s még itt is az itt lakó emberek által viselt nevekről van csupán szó (V 5750 MASCOLO, V 6009 SAECLUS (cognomen!), V 6026 PROCLAE). A Milánó provinciában és magában Milánóban talált keresztény feliratok számos „vulgarizmust” tartalmaznak ugyan, mégis csak három adatot találunk közöttük a bennünket érdeklő jelenségre (SAECLO, SAECLA, DOMNICA V 6202, 6240, 6253): ez a három is verses feliratokban fordul elő, s létrejöttüket a metrum szükségletei diktálták; megjegyzendő, hogy az olyan szavak, mint pl. *saeculum*, megtalálhatók az erősen „vulgáris” jellegű feliratokban, azonban sohasem szinkópált formában (pl. V 5685, 6223, 6261 stb.).

Vannak még más rejtélyek is. Gaeng már rámutatott,¹⁰ hogy azok az adatok, amelyeket ő Gallia keresztény felirataiban talált, a Pirson¹¹ által összeállított impozáns listákkal (majdnem ötszáz adattal) összehasonlítva kevésbé számosak és meglehetősen banálisak: *saecla* (majd mindig versben; a próza — akárcsak Milánóban — leginkább a nem-szinkópált formát használja), *domnus* és még néhány, kevésbé meggyőző és egyébként is igen késői adat (VI. század). A magunk részéről kiemeljük, hogy egyéb, még sokkal pontosabban felmérhető tények is megerősítik azt a benyomást, hogy Gallia, vagy legalábbis Gallia számos területe, sokkal kisebb mértékben haladt előre a proparoxitonok redukciójának útján, mint ahogy azt általában hiszik. Nevezetesen a Gose¹² által összegyűjtött trèves-i keresztény feliratokról van szó, amelyek együttesükben is korábbiak az V. század végénél, s amelyekben mindig a *titulus* szó használatos a szöveget hordozó sírkő megjelölésére. A százszámra található adatok között ugyanakkor

⁷ Vö. Zamboni adataival: 1965—66, főleg 509—511.

⁸ Lásd a listákat: Skok 1915, 29—30.

⁹ Kb. húsz adatot tártam fel, amelyek többségükben korábbiak a IV. századnál (mint egyébként csaknem valamennyi pannóniai felirat); van ezen kívül kb. tíz többé-kevésbé vitatható adat. Teljes elemzésüket más alkalommal kívánom elvégezni; itt arra szorítkozom, hogy felsoroljak néhány jellegzetes írásmódot (a római szám és az azt követő arab szám mindig a *Corpus Inscriptionum Latinarum* kötet és tétel-sorszámát jelöli; s minthogy Pannónia esetében mindig a III. kötetről van szó, ezért adott esetben mindig csak az arab számot adom meg): 3241 (Sirmium) MERTO, uo. DICR(e); 3403 (Tétény) SOCRIS (= *soceris*); 4462 (Carnuntum) PIENTISM (= *pienissimo*); 4282 (Tata) TITLVM. — Úgy látszik, hogy a jelenség megtalálható volt Dáciában is, bár ritkán: Mihăescu öt adatot idéz, amely közül négy DOMNA típusú (1978, 177 és 182).

¹⁰ Vö. Gaeng 1968, 268.

¹¹ Vö. Pirson 1901, 49 skk.

¹² Vö. Gose 1958.

nincs egy sem, amely szinkópált formált mutatna, jöllehet a szónak magának számos írásváltozata minden bizonnyal a kiejtés fejlődésére vezethető vissza (TETOLVM, pl. Gose 3, 11, 25 stb.; TETVLVM, pl. Gose 8, 48 stb.; TITOLVM, pl. Gose 470 stb.; illetve accusativusok: TETVLO, TITVLO, pl. Gose 192, 532). Ez a tény annál inkább meglepő, mivel már két évszázaddal korábban, nevezetesen Pannóniában találhatók biztos adatok e szó szinkópált formájára: TITLVM (III 4282, Tata, kb. II. század vége), TITL (III 10507, Aquincum, III. század), TITLV (Intercisa, III. század).¹³

Vannak még egyéb — talán kevésbé világos — disztribúciós kiegyensúlyozatlanságok is;¹⁴ ezekre azonban ehelyt nem térünk ki. Az, amiről eddig szót ejtettünk, önmagában is elégségesen bizonyítja, hogy a latinban e jelenség földrajzi megoszlása nem esik egybe — vagy legalábbis nem esik egybe egészen — az újlatin korszak izoglosszáival: a szinkópa egyfelől nagy tömegben van jelen Északkelet-Itália epigráfikus latinságában, jöllehet az itt beszélt dialektusok javarészt ezzel ellentétes tendenciát mutatnak;¹⁵ másfelől egyértelműen konzervatív jellegű tendencia figyelhető meg a hangsúlytalan utolsó előtti szótag kezelésében azokon a területeken, ahol a későbbi újlatin fejlődésből ítélve a proparoxitonok tömeges redukcióját várhatnánk.¹⁶

2. Idézzünk most fel egy jól ismert morfológiai „anomáliát”: az *-a* tövű névszók többes számú nominativusában feltűnő *-ās* végződés esetét. Az adatok legnagyobb részét már e század elején számba vette A. Hehl¹⁷; illusztráció kedvéért idézzük III 3551-et: HIC QUESCVNT DVAS MATRES DVAS FILIAS [...] ET ADVENAS II PARVOLAS, illetve II 38-at: FILIAS MATRI POSVERVNT. A kérdés, hogy itt vajon egy archaizmusnak a továbbéléséről van-e szó, oszk-umber hatásra visszavezethető regionális sajátosság folytatódásáról, avagy pedig egy lényegében népi jellegű s meglehetősen késői analogikus eltolódásról (az *-ās* accusativus kiterjesztése a *matres* nominativus-accusativus és/vagy az egyes számú *-am* accusativus hatására, mely a szóvégi *-m* lekopása után a nominativussal azonos alakúvá lesz), bőséges irodalomnak¹⁸ a tárgya: a döntést e kérdésben az is nehezíti, hogy fel kell tennünk: lehetséges, hogy itt több különböző tendenciának az eredményéről van szó. Ami itt bennünket inkább érdekel, az nem annyira e jelenségnek az eredete, mint az első évezred első felének felirataiban megmutatkozó disztribúciója. Ha számításunk pontos, akkor Hehl Hispá-

¹³ Lásd az *Intercisa* című gyűjteményben I, 290.

¹⁴ Sajátos például, hogy — amennyiben hitelt adunk Jeanneret (1918, 27–28) adatainak —, akkor a hangsúly utáni magánhangzó szinkópájára Európában található öt adattal szemben Afrikában mindössze egyet sikerült kimutatni; a hangsúly előtti magánhangzó szinkópájának négy európai adatával szemben egyet sem; s továbbra is Afrikánál maradva: az Albertini-táblákon, amelyek nagyszámú „vulgarizmust” tartalmaznak, összesen egy szinkópa adat található.

¹⁵ Vö. Rohlfs 1966, 172: Velence környékén az utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzó megőrzése a szabályszerű.

¹⁶ Jól ismert, hogy a latin utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzói a franciában mindig eltűnnek (kivéve természetesen a „tudós” és „fél-tudós” szavakat); s Északkelet sem kivétel ezen szabály alól, sőt épp ellenkezőleg.

¹⁷ Vö. Mehl 1912, 37–39.

¹⁸ Az olvasó figyelmébe ajánljuk Löffstedt (1933, 329 skk.) és Väänänen (1934) művét, ahol megtalálható a korábbi szakirodalom. Az újabbak közül lásd Gaeng művét (1977, 46–51) bőséges bibliográfiai utalásokkal.

niából 2, a délkelet-európai provinciákból 3, Afrikából 4 és Itáliából 18 (ebből 16 Rómából származik) olyan feliratot idéz, amelyek ilyen típusú adatokat tartalmaznak. Ez a kép később természetesen módosult: újabban Mihăescu nem kevesebb, mint 11 adatot ismertetett, melyek a dunai és a balkáni¹⁹ terület felirataiból származnak; ismerünk egy — vagy esetleg két — új adatot Pompejiből²⁰ s egy sor keresztény sírfeliratot Rómából is²¹, melyeket Hehl még nem idézett. Ugyanígy másutt is található még néhány új adat, egy vonatkozásban azonban mégsem tapasztalható semmiféle változás: az első évezred első feléből, úgy tűnik, nincsenek adataink Galliából (sem Északról, sem Délről); ehhez hozzá kell még fűznünk, hogy az adatok rendkívül ritkák Észak-Itáliában és igen gyérek Spanyolországban is. Már mások is megfigyelték Gallia késését²² e jelenség elterjedésének szempontjából, s ez a késés annál is inkább meglepő, mivel az ezredév második felének kezdetétől, különösen pedig a VI. század vége után az *-as* végű nominativus nagy gyorsasággal terjed el Galliában, a meroving oklevelekben²³ pedig már túlnyomóvá válik. Kétségtelen tény, hogy az osztatlan többes számú eset létezése az óprovençalban és az ófranciában — szemben a régi *o* tövű névszók két esetével (alanyeset *mur*, függő eset *murs*) — arra a fejlődésre vezethető vissza, amelyről a meroving szövegek tanúskodnak, mint ahogyan a Románia egyéb nyugati nyelveiben megtalálható *-as* többes számok kétségtelenül a „vulgáris” *-ās*²⁴ nominativus-accusativus alapján magyarázhatók. Ha nem akarunk azzal a — mindenképpen meglehetősen erőltetett magyarázatot kínáló — feltételezéssel élni, hogy az *-as* végződésű nominativusoknak a Galliában a Birodalom fennállása alatti hiánya az ásatás módszereiből adódó véletlenszerűségnek vagy a feljegyzési hibák felhalmozódásának tudható be, minden bizonnyal azt kell megállapítanunk, hogy — ellentétben a provinciák nagyobb részével — Gallia epigráfikus latinsága nem tükrözi a preromán fejlődés első századai alatt azoknak a morfológiai sajátosságoknak egyikét, melyek Gallo-Románia nyelvei deklinációjának alapját képezik.

3. Hivatkozhatnánk más példára is. Amit itt előadtunk, úgy véljük, önmagában is elégséges ahhoz, hogy demonstráljuk: a latin nyelvnek a császárkori feliratokon megfigyelhető helyi változatai és azon helyi sajátosságok között, melyeket az újlatin nyelvek egyes változásait extrapolálva elvárnánk, figyelemre méltó különbségeket találhatunk. Megtörténik — s a késői latin „koiné”-jellegét számításba véve ez nem is igazán meglepő —, hogy épp azokon a területeken mutathatók ki bizonyos preromán sajátosságok, ahol a később a latinból leszármazó dialektusok nem mutatnak hasonló jellemzőket; s megtörténik az is — ez még meglepőbb jelenség —,

¹⁹ Vö. Mihăescu 1978, 219–220.

²⁰ Lásd Väänänen 1966, 84. A másik vitatottabb példa lenne: IV 7863 TV MORTVS ES TV NVGAS ES.

²¹ Vö. Gaeng 1977, 47.

²² Nevezetesen Norberg 1943, 29.

²³ Lásd Löfstedt hivatkozott könyvében.

²⁴ Messze vezetne bennünket tulajdonképpen tárgyunktól az az igen vitatott hipotézis, amely szerint az *-a* tövű főnevek *-e* végű többes száma, amely az olaszra és a románra jellemző, szintén az *-as*-ra menne vissza; a vitát — egyebek között — lásd Gaengnél (1977, 50–51).

hogy egy bizonyos sajátosság, amely másutt igen elterjedt, épp ott nem mutatható ki, ahol a jelenléte újlatin szempontból nézve természetesnek s a feltételezett preromán fejlődéssel összeegyeztethetőnek lenne tekinthető.

Mindez nem elméleti állásfoglalás, sem pedig mások teóriáinak a cáfolata, mindössze felhívás a metodológiai óvatosságra: semmi sem bizonyítja, hogy a latin nyelv területi megoszlása, valamint azok a dialektalizációs folyamatok, amelyek az első évezred során az újlatin nyelvek kialakulásához vezettek, folyamatos fejlődésvonalat alkotnának; egyáltalán nem zárható ki az a feltételezés, hogy a dialektalizációnak több „hulláma” is volt, melyek — a különösen mozgalmas történelmi események közepette — különböző tényezők hatására vezethetők vissza: olyan, valamiképpen egymást átfedő dialektalizációs folyamatok ezek, amelyek az izoglosszáknak időnként jelentős eltolódását okozhatják.

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
és
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Germanisztikai és Romanisztikai Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

- Cross, E.: *Syncope and kindred phenomena in Latin inscriptions*. New York, 1930.
- Gaeng, P. A.: *An inquiry into local variations in Vulgar Latin as reflected in the vocalism of Christian inscriptions*. Chapel Hill, 1968.
- Uó: *A study of nominal inflection in Latin inscriptions. A morpho-syntactic analysis*. Chapel Hill, 1977.
- Gose, E.: *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier*. Berlin, 1958.
- Gröber, G. *Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter: Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 1. 204—232 (1884) és 7. 25—64 (1892).
- Hehl, A.: *Die Formen der lateinischen I. Deklination in den Inschriften*. Tübingen, 1912. (Diss.)
- Herman József. *Posit (= posuit) et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes*. Essai de géographie linguistique: *Acta Antiqua Hung.* 9. 321—331 (1961).
- Uó. *Le latin possessif dans la latinité balkanique: Omagiu lui Alexandru Rosetti*. Bukarest, 1965. 365—368.
- Uó. *Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire: Sprache und Geschichte. Festschrift Harri Meier*. München, 1971. 199—226.
- Uó. *Du latin épigraphique au latin provincial. Essai de sociologie linguistique sur la langue des inscriptions: Etrennes de septantaine. Travaux de linguistique et de grammaire comparée offerts à Michel Lejeune*. Párizs, 1978. 99—114.
- Intercisa. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Bp., 1954. = *Archaeologia Hungarica* XXXIII.
- Jeanneret, M.: *La langue des tablettes d'exécution latines*. Neuchâtel, 1918.
- Löfstedt, A.: *Syntactica*. II. Lund, 1933.
- Mihăescu, H.: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*. Bukarest—Párizs, 1978.
- Norberg, D.: *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins*. Uppsala, 1943.
- Pirson, J.: *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Párizs, 1901.

- Rohlf, G.: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica*. Torino, 1966.
- Skok, P.: *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagrab, 1915.
- Väänänen, V. Le nominatif pluriel en -ās dans le latin vulgaire: *Neuphilologische Mitteilungen* 35. 81—95 (1934).
- Uó: *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. 3. kiadás. Berlin, 1966.
- Zamboni, A. Contributi allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria): *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, 124 (1965—66).